

"Weg met de Moffen".

Een studie naar de uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945, door drs. M.D. Bogaarts, medewerker aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen.

Oorsprong en eerste uitwerking van de plannen tot uitwijzing van de Duitsers 1945-1946.

Een van de zaken die verband hielden met de afwikkeling van de bezettingstijd, betrof het plan om alle Rijksduiters, welke woonachtig waren in Nederland, zowel mannen, vrouwen, als kinderen, uit te wijzen naar Duitsland. (1) Onder Rijksduiters werden ook de Oostenrijkers in Nederland begrepen, die immers na de Anschluss van Oostenrijk in het Groot-Duitse Rijk waren opgenomen, hoewel in de praktijk van de uitwijzing tegenover de Oostenrijkers een mildere politiek is gevoerd als gevolg van het herstel van de betrekkingen met de herrezen zelfstandige Oostenrijkse staat door Nederland. De eerste blauwdrukken voor deze totale uitwijzing dateren uit het onmiddellijke begin van de periode Schermerhorn-Drees 1945-1946, welke periode nog volop onder invloed stond van de wrokgevoelens jegens de bezetters. De aanleiding tot het concipiëren van een algemeen beleid jegens de Duitse vreemdelingen in Nederland was gelegen in de vraag van de regering in juli 1945, hoe gehandeld moest worden inzake de interventies van verschillende Nederlandse particulieren, ten gunste van enkele reeds door het Militair Gezag geïnterneerde Duitse vreemdelingen, waaronder vooral een aantal verzoeken tot vrijlating van Duitse dienstmeisjes. De toenmalige katholieke minister van Justitie, Kolfschoten, heeft naar aanleiding van deze vraag een nota doen opstellen over dit onderwerp, gedagtekend op 6 augustus 1945, waarin werd voorgesteld om de gehele groep Rijksduiters in omgekeerde volgorde van binnenkomst en vestiging in ons land uit te wijzen. Dus allereerst zouden de Duitsers, die zich na 10 mei 1940 in ons land gevestigd hadden, moeten worden uitgewezen - bedoeld waren hier vooral werkkrachten in de Nederlandse industrie en mijnbouw -, tesamen met de personen die aanhanger waren geweest van het nationaal-socialisme (de nazis); vervolgens de groep die na 1 januari 1933 in Nederland was binnengestroomd - hieronder werden zowel de duizenden Duitse dienstboden als de politieke vluchtelingen, de joden inclusief, begrepen -; tenslotte de overigen. Onder de "overigen" moeten worden gerekend de duizenden die in de jaren twintig de ellende van Duitsland hadden verruild voor het toen welvarende Nederland en veelal werkzaam waren in de mijnen in Limburg, in industrieën in de grensstreek van Gelderland en in de handel in de grote steden in het Westen des lands. Totaal ging het om 25.000 personen. (2) Deze uitwijzing werd, naar Kolfschoten zich herinnert, algemeen verwacht en veelal geëist, daar de anti-Duitse gezindheid in Nederland scherp en algemeen was.

Deze plannen tot uitzetting van de ongewenste Duitse vreemdelingen waren opgesteld op basis van de opvatting dat volgens het internationale recht de staat het recht heeft vreemdelingen over de grens te zetten. Vreemdelingen zijn gasten, aldus de toen geldende opvatting ten departemente van Justitie, zoals die in een aantal stukken is terug te vinden. De staat, die de souvereiniteit heeft over zijn territoire, is bevoegd vreemdelingen over de grens te zetten, al zal men daartoe in tijden van vrede niet overgaan zonder behoorlijke redenen. In tijden van

oorlog was het zonder meer geoorloofd om diegenen onder de vreemdelingen, die behoorden tot de groep vijandelijke ingezetenen, over de grens te zetten.

Veel juridische hoofdbrekens kostten de uitwijzingsplannen ook om andere redenen niet. De Nederlandse grondwet bepaalt wel dat allen die zich op het grondgebied van het rijk bevinden gelijke aanspraak hebben op bescherming van persoon en goederen, maar laat het over aan de wet - in dit geval de vreemdelingenwet 1849 - de regels voor de toelating en uitwijzing van vreemdelingen te bepalen. In de praktijk was deze wet met haar systeem van visa en controles zo omslachtig, dat zij al na enkele jaren na haar totstandkoming vrijwel niet meer functioneerde. In het systeem van deze wet had de vreemdeling met een volgens deze wet afgegeven reis- en verblijfspas de garantie dat hij slechts op bevel van de kantonrechter kon worden uitgezet wegens onvoldoende middelen van bestaan of door de Kroon, de regering, om redenen van algemeen belang. Aangezien de vreemdelingen al lang niet meer waren toegelaten volgens de door deze wet voorgeschreven procedure, betekende dit voor de hier verblijvende Duitsers dat ze geen juridische basis hadden voor hun verblijf in Nederland. De uitgeleidingsvoorschriften van de wet van 1849 behoefden derhalve niet te worden toegepast.

Dat het aanvankelijke plan tot uitwijzing van alle Duitsers zonder enig onderscheid en zonder enige procedure is gewijzigd in een uitwijzing in een bepaald aantal gevallen, opgesomd in een reeks richtlijnen, waardoor Justitie de wet van 1849 naar de geest kon naleven, en van een willekeurige uitzetting geen sprake meer was, had een bepaalde oorzaak. Kolfschoten namelijk had al in september 1945 begrepen, op basis van informatie van zijn ambtenaren bij de geallieerde autoriteiten die het opperbestuur in Duitsland voerden, dat deze autoriteiten grote bezwaren hadden tegen de uitzetting van alle Duitsers zonder enig onderscheid uit Nederland. De geallieerden die de westelijke zônes beheerden waren vooral bevreesd dat andere westerse landen door deze uitzetting konden worden aangemoedigd eveneens plannen in die richting ten aanzien van hun Duitse minderheid te ontwikkelen, waardoor de enorme problemen in Duitsland inzake woongelegenheden en voeding zouden worden vergroot. Vandaar dat Justitie al vrij snel het plan tot uitwijzing van alle Duitsers bijstelde.

De richtlijnen die hieruit voortvloeiden bepaalden dat tijdelijk verblijf in Nederland zou worden verleend aan de volgende categorieën personen van Duitse nationaliteit: zij, die van belang waren voor Nederland; zij, die vóór 1940 in ons land waren gekomen en zich als oprecht vriend van Nederland hadden gedragen; zij, die aan het Nederlands binnenlands verzet hadden deelgenomen. Een afzonderlijke regeling zou worden getroffen voor hen die om politieke redenen na 1933 Duitsland waren ontvlucht.(3) De uitvoering berustte bij de sedert 1938 bestaande Rijksvreemdelingendienst, welke onder leiding stond van de voormalige politiefchef vreemdelingendienst Rotterdam, J. Grevelink. Deze dienst moest, in samenwerking met de plaatselijke politie en de Politieke Opsporingsdienst (POD), van iedere Duitser bekijken in hoeverre deze voor een voortgezette verblijfsvergunning of voor uitwijzing in aanmerking kwam. De bewijslast voor een goed gedrag lag bij de vreemdelingen, die van de verblijfsvergunning afhankelijk waren. Politie en POD kregen desbetreffende instructies.

De plaatselijke politie had overigens van Kolfschoten op 17 oktober 1945 ook de opdracht gekregen om alle andere vreemdelingen eveneens opnieuw te registreren en te toetsen voor een voorlopige verblijfsvergunning vóór 1. januari 1947. De minister wilde via deze registratie achterhalen hoeveel vreemdelingen feitelijk in het land waren, hun aantal zoveel mogelijk verkleinen en slechts een kleine hoeveelheid verblijfsvergunningen verlenen. Bovenal wilde de minister bereiken dat alle vreemdelingen over een geldig paspoort beschikten, daar dit in het algemeen een voorwaarde was (en ook nu nog is) voor het verkrijgen van een verblijfsvergunning. Daardoor had Justitie de mogelijkheid hen te allen tijde over de grens te zetten, hetgeen moeilijker zou zijn met statenlozen of personen die hun nationaliteit door een lang verblijf in het buitenland hadden verloren. De plannen tot uitwijzing van de Duitse vreemdelingen pasten dus in een algemeen restrictief beleid inzake de toelating van vreemdelingen en de afgifte van verblijfsvergunningen, vooral jegens vreemdelingen met dubieuze papieren. De Duitsers konden geacht worden, door de ondergang van Duitsland en de onzekerheid over de toekomst van de Duitse restanten, tot deze laatste categorie te behoren. Aan dit algemene vreemdelingenbeleid, dat ook ingegeven werd door de grote armoede en woningnood in het land, heeft ook de opvolger van Kolfschoten vastgehouden.

Uitvoering van de plannen tot uitleiding van de ongewenste Duitse vreemdelingen zou echter grotendeels stuk lopen op de onmogelijkheid de in aanmerking komende Duitsers snel over de grens te zetten, waardoor de zaak zo werd vertraagd dat binnenlands verzet tegen de uitwijzing op gang kon komen. De geallieerde autoriteiten in Duitsland, die het na de ineenstorting van het Derde Rijk voor het zeggen hadden, waren niet van plan de volkenrechtelijke verplichtingen ten aanzien van paspoorthouders van het Derde Rijk zonder meer na te komen.

Toen Grevelink begin 1946 in Berlijn was om de uitwijzing met de geallieerden te regelen en daarover afspraken te maken, werd hem te verstaan gegeven dat van een omvangrijke uitwijzing geen sprake kon zijn. Omvangrijk zou die uitwijzing volgens de richtlijnen altijd nog zijn, omdat het niet eenvoudig zou zijn voor de gemiddelde Duitse vreemdeling positieve daden jegens de Nederlandse bevolking te bewijzen. Vermoedelijk heeft men in Nederland bij Justitie in deze fase nog gedacht aan een uitwijzing van meer dan de helft van de Duitse vreemdelingen in Nederland. De geallieerden eisten echter dat, afgezien van de zeer geprononceerde nazis of leden van de bezettende macht die als (krijgs-) gevangenen waren overgedragen, of nog uitgewezen konden worden, verder alle nog uit te zetten personen moesten kunnen beschikken over een aanwijsbaar domicilie in Duitsland. Dit betekende voor Nederland dat alleen de meer recent gevestigde Duitsers voor uitwijzing in aanmerking zouden komen. Dit was al de eerste beperking op de plannen van Nederland.

De tweede beperking, welke ook het meest bezwarend was voor Nederland, behelsde het plan van de geallieerden om de uitzetting op basis van reciprociteit te behandelen. De uitzetting uit Nederland zou derhalve worden afgeruild tegen uitzetting uit Duitsland van de daar - veelal in de grensstreek met Nederland - levende personen van Nederlandse nationaliteit (ca. 100.000). Van Nederlandse kant werd tegen deze ruilplannen

verzet aangetekend. Dit verzet heeft niet veel uitgehaald, want de Engelsen, die immers het meest met de zaak te maken hadden door hun zeggenschap over de Duitse zône langs de Nederlandse grens, waren al begonnen begin 1946 Nederlandse ingezetenen uit hun zône te verwijderen, waardoor Nederlandse gemeenten in de grensstreek door de opvang van deze personen in grote problemen kwamen. (4) De Nederlandse redenering tegenover de geallieerde mogendheden in Duitsland, zoals die is terug te vinden in een aantal nota's van Buitenlands Zaken en van Justitie, was, dat de geallieerden, waaronder Nederland, de oorlog gewonnen hadden op een tegenstander, die vermoord en geplunderd had. Was het dan niet meer dan juist, diegenen van de Duitse ingezetenen, die met de tegenstander hadden gesympathiseerd, over de grens te zetten naar hun eigen land? De geallieerde mogendheden, de Engelsen voorop, bleven echter terughoudend op de Nederlandse plannen reageren in 1946. Men had al genoeg te stellen met het fait accompli van de miljoenen vluchtelingen uit Oost-Europa, die voor een groot deel waren neergestreken in de volkrijkste zône in Duitsland, die van de Britten. Alleen de meest foute Duitsers met familie en woongelegenheid in Duitsland konden in groepen vanuit Nederland over de grens worden gezet, in ruil voor Nederlanders, aldus de conclusie.

In interne nota's naar aanleiding van deze geallieerde houding betreurde men op Justitie dat de hele uitwijzing niet in de chaotische tijd van 1944-1945 was geregeld via het Militair Gezag, toen de grens met Duitsland nog niet door de geallieerden zo potdicht werd gehouden. Veel was er niet meer aan te doen, want de Nederlandse zeggingsmacht in Duitse zaken was zeer gering, onder meer door het ontbreken van enige vorm van onze militaire presentie en van een bijdrage onzerzijds in de bezettingskosten, zoals Denemarken en België die wel leverden; Nederland kon ook moeilijk anders door de armoede en inspanningen in Indië. Voor Nederland bleef daarom weinig meer over dan te trachten de ergste nazis en nazi-sympathisanten onder de recent gevestigde vreemdelingen, met familie in Duitsland, te vinden en die met opgaaf van redenen over de grens te zetten, omdat dan voor de geallieerden het bewijs was geleverd dat deze personen als vijandige elementen moesten worden beschouwd. Teneinde de objectiviteit bij het beoordelen van twijfelgevallen zoveel mogelijk te waarborgen en daardoor de Duitse vreemdelingen toch enige rechtsbescherming te geven, te zorgen dat het beleid door brede lagen onder de Nederlandse bevolking zou worden gedragen en aldus de argumentatie tegenover de geallieerden te verstevigen, werd een aparte adviescommissie inzake de Duitse vreemdelingen, waarin ook de verschillende politieke partijen waren vertegenwoordigd, - naar de voorzitter, het PvdA-Kamerlid Schilthuis, benoemd - op 17 april 1946 op Justitie geïnstalleerd. (5) De commissie moest advies geven in die gevallen, waarin het hoofd van de Vreemdelingendienst op basis van de stukken tot een andere slotsom zou zijn gekomen dan het hoofd van de plaatselijke politie. Aldus zijn enkele honderden dossiers bekeken, waaruit een beleid voor identieke gevallen kon worden afgeleid. De meeste zaken lagen echter duidelijk volgens de normen die Justitie had uitgevaardigd. Zij, die lid waren geweest van de Duitse nazipartij (NSDAP), alsmede van Duitse verenigingen in den vreemde zoals de Deutsche Kolonie, van het Duitse

Arbeidersfront of de Duitse Volkswelvaart, die bij het begin van de bezetting zich hadden vertoond in een nazi-uniform en de hakenkruisvlag hadden uitgehangen, kortom: zich door dit alles als een overtuigd nazi hadden gemanifesteerd, waren zonder meer al fout. Slechts bijzondere positieve daden tegenover het Nederlandse volk kon hen nog verontschuldigen. Naar deze richtlijnen waren door de ambtenaren van de vreemdelingendienst, in samenwerking met de plaatselijke politie en de POD, dossiers aangelegd over bijna alle Duitse vreemdelingen in Nederland, op basis van schriftelijk materiaal en getuigenissen. Die getuigenissen van burens en bekenden waren niet altijd negatief. Er waren tal van Duitsers die het nazisme gemeden hadden; een aantal Duitsers had zich voor de Nederlandse zaak gedurende de bezettingstijd ingezet. Ook hebben Nederlanders soms positief getuigd over Duitse personen, ondanks bepaalde foute daden door deze Duitsers gesteld. Met name in veel Limburgse en Gelderse grensplaatsjes vond men de zaak tamelijk opgeblazen, waar het de kleine Duitse man met zijn gezin in hun gemeenschap betrof, zo moet men concluderen uit een aantal rapporten in het Justitie-archief.

Het merkwaardige is dat Justitie de wetenschap, dat de geallieerden slechts een zéér klein aantal Duitsers zouden accepteren, aanvankelijk niet heeft verdisconteerd in het beleid. Men ging door aan de hand van richtlijnen, die waren gebaseerd op de positieve eis dat men zich voor Nederlandse zaak had ingespannen. De eerste mededelingen over de uitwijzingsplannen, die werden gedaan door de minister van Justitie in het kabinet-Beel (1946-1948), mr. J. H. van Maarseveen (KVP), betroffen daarom nog plannen tot uitzetting van ca. 17.000 Rijksduitsers, derhalve veel meer dan de helft van het aantal Rijksduitsers in ons land. De overigen, waaronder voor het merendeel de politieke vluchtelingen en de reeds langer in Nederland ingezeten Duitsers, zouden een voorlopige verblijfsvergunning krijgen of hadden die al gekregen. Nederland had het recht, aldus de visie van deze minister van Justitie, om Duitsers, die zich misdragen hadden, aan de kant van de vijand hadden gestaan, terug te wijzen naar hun eigen land en "ik meen dat de regering zo nodig stappen moet ondernemen om dit effect te bereiken". (6)

Zo zette Van Maarseveen het uitwijzingsbeleid uiteen, toen van de zijde van de Tweede Kamer bij de behandeling van de begroting van Justitie in november 1946 daarnaar was gevraagd. Overigens vond de Tweede Kamer algemeen dat uitwijzing wenselijk was, behoudens van die Duitsers (Joden en anderen), die zich tijdens de bezetting als betrouwbaar hadden doen kennen. Over het uitwijzingsbeleid werd verder nauwelijks gediscussieerd. Enkele Kamerleden vroegen of het niet mogelijk was om alle Duitsers in Nederland in een keer te doen interneren in kampen om snel woonruimte voor Nederlanders vrij te maken. Met dit oogmerk had de gemeenteraad van Kerkrade al op 26 augustus 1946 per telegram Van Maarseveen verzocht om een snelle uitzetting van de niet bonafide Duitsers. De Minister van Justitie achtte de plaatsing van alle uit te wijzen Duitse vreemdelingen in kampen wel gewenst, maar moeilijk uitvoerbaar. Kampen voor een dergelijk aantal personen waren niet beschikbaar.

De stemming was, zo blijkt uit deze accoordverklaring door het parlement met de uitwijzingsplannen in 1946-begin 1947, nog bitter en erg anti-Duits. In deze wrok kan ook de zeer alledaagse wrevel uit de na-oorlogse armoedetijd in Nederland hebben meegespeeld, die door het Haagsch Dagblad al op 5 februari 1946 was verwoord. De Nederlanders, die de hongerwinter hadden meegemaakt en hadden moeten zien hoe de in Nederland

gevestigde Duitsers extra voedsel hadden gekregen van de bezetter, konden moeilijk verkroppen dat deze Duitsers na de oorlog hetzelfde rantsoen kregen als iedereen, waardoor de Duitse vreemdelingen in Nederland nog beter af waren dan hun landgenoten in de Heimat. De klemmende armoede, welke bij de eerste na-oorlogse parlementaire begrotingsdebatten van de kant van de regering nog voor enige tijd werd voorzien, werd beschouwd als een dagelijks voelbaar gevolg van de bezetting. Diegenen onder de Duitse vreemdelingen, die van die bezetting hadden geprofiteerd of daarmee hun instemming hadden betuigd, moesten het land maar uit.

De actie "Black Tulip" gestart en vervolgens gefrustreerd door opkomend verzet in Nederland tegen de uitwijzing 1946-1947.

Op 11 september 1946 ging de uitwijzing van de Duitsers uit Nederland, welke de codenaam "Black Tulip" had gekregen in de contacten met de Engelsen, in Amsterdam van start. Waarschijnlijk is men in de hoofdstad begonnen, omdat de aanwezigheid van nazi-Duitsers daar het meest ongewenst werd geacht. Mannen, vrouwen en kinderen met Duitse nationaliteit, die voor uitzetting in aanmerking kwamen, werden zeer vroeg in de ochtend van huis gehaald. Zij konden 50 kilo bagage meenemen en 100 gulden, welk bedrag in april 1947 is verhoogd op dringend verzoek van de geallieerden in Duitsland. De huisraad kwam onder het Nederlands Beheersinstituut, dat ook de spullen van de politieke delinquenten bewaarde. Van bewaren kon bij de Duitsers rechtekens overigens geen sprake zijn, omdat goederen en vermogens van vijandelijke onderdanen zonder schadevergoeding werden geconfiscieerd volgens het Besluit Vijandelijk Vermogen (E.133). Van Maarseveen zag hierin, aldus zijn verklaring tegenover het parlement in het najaar 1946 - Memorie van Antwoord bij de Justitiebegroting - , een van de weinige middelen om voor Nederland althans een gedeeltelijke schadevergoeding te krijgen. De overgrote meerderheid van de op te halen Duitsers kon niet op veel mogelijkheden voor onderduik van gehele gezinnen rekenen om zo aanhouding te ontgaan. Wel lukte het een aantal gezinshoofden tijdelijk onder te duiken bij andere Duitsers in den lande, waardoor het ophalen van gehele gezinnen, die immers volgens de instructies van Justitie niet uit elkaar mochten geraken uit menselijke overwegingen, werd belemmerd. Daardoor was men volgens de minister van Justitie gedwongen om Duitse gezinnen des nachts of in de zeer vroege ochtend van bed te halen. Deze methode heeft nogal wat stof doen opwaaien, omdat dit herinneringen oproep aan de razzia's van de Duitse bezetter. Minister Van Maarseveen vond echter dat deze methode algemeen aanvaard was, "omdat men nu eenmaal overdag de mensen dikwijls niet thuis treft". Slechts in kleinere gemeenschappen in het Zuiden en Oosten des lands traden soms Nederlanders in het krijt voor sommige niet al te kwaai Duitsers en hun gezinnen, waardoor onderduik eveneens mogelijk werd gemaakt. Pas in 1948, toen het verzet tegen de uitwijzing was opgelaaide, was er soms hier en daar sprake van tegenwerking door de politie van de verzoeken van Justitie tot aanhouding van uit te wijzen Duitsers, zo is in rapporten aan het Departement van Justitie gemeld. De aangewezen Duitsers werden vervoerd naar enkele kampen in de omgeving van de grens met Duitsland en daar verzameld voor groepswijze uitleiding. Het grootste kamp, dat later in de publiciteit bekendheid zou krijgen, was "Mariënbosch" bij Nijmegen. Dit was een kamp voor geallieerde militairen geweest, toen in de periode sept.1944-begin 1945 het

front vlak bij Nijmegen had gelopen. Het kamp bestond uit golfmetalene barakken, temidden van het groen gesitueerd, waarin ca. 1000 mensen konden leven. Gemiddeld werden slechts enkele honderden Duitsers gedwongen hier hun uitwijzing af te wachten. De gezinnen mochten overdag bij elkaar komen, maar werden voor de nacht in verband met het behoud van de goede zeden naar sexe uitgesplitst. Van een strenge bewaking of discipline was nauwelijks sprake. Voor de interne huishouding waren de Duitsers zelf verantwoordelijk. De verblijfsduur in dit kamp en in het veel kleinere kamp "Avegoor" (bij Arnhem) zou nooit meer dan enkele weken dienen te belopen, maar omstandigheden maakten van deze weken vaak enkele maanden. Vervolgens zouden de Duitsers in groepen per vrachtwagen naar Duitsland worden gevoerd en aan de Engelsen worden overgedragen. In de winter van 1946-1947, die zeer streng was, kon dit schema niet worden aangehouden en werden de toestanden in de beide kampen onhoudbaar. De hoofdoorzaak hiervan was dat de geallieerden wegens de enorme problemen in hun zones (hongersnood, kolentekort) geen Duitsers wensten op te nemen en de uitwijzing derhalve kwam stil te staan. Een deel van de kampen is toen ontruimd, wat er op neerkwam, dat de meeste aangehouden Duitsers over het land verspreid werden of naar hun woonplaats terugkeerden. Aldus bleven alleen enkele tientallen Duitsers over, die kleumend in de barakken het voorjaar en de hervatting van de uitwijzing hebben afgewacht.

Gelet op de grootse plannen is van de uitwijzing in de periode 1946-1947 niet veel terechtgekomen, al werden toch nog circa 3000 personen uitgeleid. Juist toen de Nederlandse autoriteiten in juli 1947 met de geallieerden overeenstemming hadden bereikt over de terugvoering van nog eens 10.000 Duitsers - waarbij ook een rol gespeeld kan hebben dat de geallieerden door een aantal processen (Neurenberg) een beter beeld hadden gekregen van de terreur van de nazis in de bezette landen - kreeg Van Maarseveen te maken met binnenlands verzet tegen de uitwijzing, wat zowel een gevolg was van morele bezwaren tegen hetgeen in Nederlandse naam geschiedde met de Duitse vreemdelingen in Nederland, als een resultaat van de op gang gekomen contacten tussen Nederlandse en Duitse politici, waarbij van Duitse zijde werd geïnteresséerd tegen de uitwijzing op deze schaal.

Omdat dit verzet in de lucht zat, heeft de adviescommissie-Schilthuis op versoepeling van de richtlijnen aangedrongen, waardoor het mogelijk zou worden in twijfelgevallen een beslissing te nemen en de echte nazis het land uit te krijgen. Vandaar dat Van Maarseveen begin augustus 1947 een nieuwe richtlijn liet opstellen, welke aan het einde van deze maand werd uitgevaardigd. De groep Duitsers die zich had gevestigd vóór 10 mei 1940 in Nederland, zich tijdens de bezetting niet tegen het Nederlandse volk en zijn verzet had gekeerd en geen diensten had verleend aan de bezetter en diens propaganda, kreeg vergunning tot tijdelijk voortgezet verblijf. De groep die zich tijdens de vijandelijke bezetting in Nederland gevestigd had bleef onder het criterium vallen dat vergunning alleen zou worden verleend aan hen die zich metterdaad volledig en onverdeeld hadden geschaard aan de zijde van het Nederlandse verzet. Ten aanzien van die Duitsers van voor 1940, die gedwongen diensten hadden moeten verlenen aan de bezetter, werd bepaald dat vergunning tot verblijf in Nederland kon worden verleend, indien deze zich vanuit Nederlands standpunt tijdens de bezetting verdienstelijk hadden gemaakt of de samenstelling van het gezin voortgezet verblijf in Nederland wenselijk maakte (Nederlandse vrouw en kinderen).

De positieve eis dat men zich een oprecht vriend van het Nederlandse volk had moeten betonen om voor een verblijfsvergunning in aanmerking te komen was aanzienlijk afgezwakt tot de negatieve eis voor de meerderheid van de Duitsers in ons land, namelijk dat zij geen daden tegen het Nederlandse volk hadden verricht. De nieuwe richtlijnen werden in bredere kring bekend, toen Van Maarseveen antwoordde op schriftelijke vragen van het KVP-Tweede Kamerlid Roolvink van 19 augustus 1947. (7) Dit Kamerlid had, nadat hij en enige andere Kamerleden door de geestelijke verzorging van "Mariënbosch" het kamp waren binnengesmokkeld en daar polshoogte hadden genomen, - pas eind 1948 ging een officiële delegatie uit het parlement op bezoek in het kamp -, de minister onder meer gevraagd of het niet beter was uit overwegingen van menselijkheid en op grond van gevaar voor de publieke onrust de uitwijzing te beperken tot die personen, wier gevaarlijkheid uit voldoende vaststaande feiten was gebleken. Het antwoord van de minister van Justitie, dat een maand op zich liet wachten, heeft in zijn oorspronkelijke vorm dit Kamerlid en de groepen in het land, wier ongerustheid over het beleid hij vertolkte, niet bevredigd. Slechts een aantal aanvullende maatregelen en toezeggingen van Van Maarseveen, volgend op interventie van kerkelijke zijde in september 1947, kon de onrust bij deze groepen voorlopig wegnemen.

Die interventie van de zijde van de kerkelijke leiding van de katholieke gemeenschap in Nederland was enerzijds een uiting van bezorgdheid van de kant van het episcopaat over de reacties van dit uitwijzingsbeleid op de relaties met de Duitse katholieken, waarmede vooral Roolvink op het politieke vlak contact had opgenomen, en anderzijds een gevolg van de grote ontevredenheid die was ontstaan bij enkele geestelijken en maatschappelijke werkers die aan de bovengenoemde kampen verbonden waren, toen duidelijk werd dat de uitwijzing in 1947 versneld zou worden gerealiseerd. De verzachting van de richtlijnen in augustus 1947 was onvoldoende om deze onrust over de uitwijzing in te tomen. Ook volgens de nieuwe richtlijnen zouden allerlei oudere of grote Duitse gezinnen, die zich pro-Duits hadden opgesteld, toch nog worden uitgewezen, terwijl ook de formulering van de richtlijnen nog veel twijfel overliet. De Nederlandse Caritas-missie (eerst Vaticaanmissie genaamd), een rooms-katholieke instelling voor vluchtelingen, welke zich ook bezig hield met de begeleiding van de Duitse gezinnen in nood in Nederland, onder leiding van pater drs. B. Körver o.f.m., was de voorname drijvende kracht in 1947 achter de klachten over de toestanden in de kampen en over de uitwijzing zelf. De Caritas-missie, met vestigingen in enkele steden in Limburg, in Nijmegen en in Den Haag, wist zowel het Nederlandse episcopaat als de Rijksvreemdelingendienst in de loop van 1947 onder een lawine van klachten te bedelven. Körver liet in augustus 1947 per brief aan Grevelink weten, dat de criteria voor uitwijzing, zoals die door Van Maarseveen waren gewijzigd, nog altijd onjuist waren en dat de Duitse gezinnen bij uitzetting in grote ellende werden gestort, waartegen hij zich met alle wettige middelen zou verzetten. In september 1947 beschuldigde de Caritas-missie de vreemdelingendienst van het niet-toepassen van de nieuwe richtlijnen. Nadat ook klachten van protestantse zielzorgers waren binnengekomen, alsmede politieberichten over groeiende onrust in enkele Limburgse steden, volgden op 17 en 22 september 1947 telegrammen van respectievelijk bisschop Lemmens van Roermond en van kardinaal De Jong aan Van Maarseveen om te protesteren tegen de uitwijzing.

Voor al het uitvoerige en in ultimatieve vorm gegoten telegram van de Kardinaal was voor de katholieke minister van Justitie een onaangename verrassing. In dit telegram, dat was opgesteld door Körver en de secretaris van de Kardinaal, Geerdinck, en vervolgens de goedkeuring had gekregen van de Kardinaal, werd namelijk onverwijld stopzetting van de uitwijzing geëist, op straffe van openlijke afkeuring van het beleid door het episcopaat en het uitvaardigen van een verbod voor katholieke ambtenaren om aan deze uitwijzing mee te werken. Dit hield het gevaar in dat, gelet op het bijna geheel katholieke karakter van vrijwel alle grensstreken waar de meeste Duitsers woonden of tijdelijk verbleven en de politieke verhoudingen van dat moment, de uitwijzing zou worden lamgelegd.

Van Maarseveen, die dit telegram onder ogen kreeg in de loop van de middag van de 22ste september, was furieus over deze aanwijzing uit Utrecht en wenste aan zijn beleid vast te houden. Hij duldde niet, aldus zijn conclusie op dit telegram, dat het episcopaat op de stoel van de regering ging zitten. De Minister-President, Beel, evenwel meende, toen hij van de inhoud van het telegram op de hoogte werd gesteld, dat de problemen met de kerken eerst moesten worden opgelost, alvorens met de uitwijzing verder kon worden gegaan. Een eerste spoedoverleg werd nog op de avond van diezelfde 22ste september in Utrecht gevoerd tussen Beel, Van Maarseveen en een vertegenwoordiger van het episcopaat, de officiaal van het aartsbisdom, mgr. F.A.H. van de Loo. Kardinaal De Jong bleek al enkele dagen op Ameland te vertoeven, reden waarom Van Maarseveen onmiddellijk begreep hoe de vork aan de steel zat. Wellicht schuilt hierin ook de verklaring, waarom de minister van Justitie het transport van een groep Duitsers, dat op de 23ste september zou plaats vinden en mede aanleiding was voor het telegram uit Utrecht, heeft laten doorgaan en waarom Beel zich hierbij heeft neergelegd. Het dreigement moet in de ogen van de beide bewindslieden niet ten volle geloofwaardig zijn geweest, al was Van Maarseveen wel bevreesd voor een golf van negatieve publiciteit rond het uitwijzingsbeleid, die door een conflict met de kerkelijke autoriteiten op gang kon worden gebracht.

In een nadere schriftelijke reactie op het telegram van Kardinaal De Jong sprak Van Maarseveen de kennelijk niet onjuiste veronderstelling uit dat er verband bestond tussen het telegram en de klachten van de Caritas-missie. Volgens de minister had de Caritas-missie echter nimmer, ondanks herhaald verzoek van Justitie, de klachten over het uitwijzingsbeleid en vooral over het niet nakomen van de nieuwe richtlijnen met bewijzen kunnen staven. De enkele dossiers die hem door de Caritas-missie waren toegestuurd als bewijsmateriaal hadden hem integendeel overtuigd van de juistheid van het optreden van de vreemdelingendienst. Mocht het episcopaat echter over feiten beschikken ter staving van de beschuldigingen, dan wilde Van Maarseveen daar persoonlijk wel een onderzoek naar instellen. Om opheldering over zijn beleid te verschaffen was de minister niettemin bereid ten spoedigste overleg te gaan voeren met vertegenwoordigers van het episcopaat en van de geestelijke en maatschappelijke verzorging in de kampen van de uit te wijzen Duitsers. Van Maarseveen was derhalve bereid om het episcopaat enigszins tegemoet te komen om een openlijk conflict te voorkomen, maar aan de andere kant moest hij ook vermijden dat door te grote ommezwaaien in het uitwijzingsbeleid de ambtenaren, die belast waren met de dossiersamenstelling en de uitwijzing van de Duitsers, gebruuskeerd zouden worden. Zo had begin september 1947 de commissaris van de Rijkspolitie, Weyma, die het optreden van de politie bij het uitwijzingsbeleid coördineerde, aan Grevelink per brief laten weten dat hij weigerde om het brevet van onvermogen, dat moest blijken uit de klachten over de dossiersamenstelling en het toepassen van de richtlijnen, voor de politie te accepteren.

Na een aantal contacten tussen mgr. Van de Loo, pater Körver en enige andere geestelijken - onder wie ook de nog nader te noemen Henri de Greeve s.j. - met de minister van Justitie in Den Haag, welke vermoedelijk de bedoeling hebben gehad de standpunten over en weer te inventariseren ter voorbereiding van dat overleg, vond op 27 september 1947 op het departement van Justitie de conferentie plaats tussen Van Maarseveen, leden van de commissie-Schilthuis, een aantal ambtenaren van de vreemdelingendienst, namelijk Grevelink en politief Weyma, mgr. Van de Loo namens het episcopaat, pater Körver en de leden van diens staf, enkele domineé's en vertegenwoordigers van protestantse maatschappelijke organisaties. (8)

Uitgaande van het recht van de staat om ongewenste vreemdelingen over de grens te zetten heeft Van Maarseveen zich in zijn inleiding, zo blijkt uit het verslag van deze bijeenkomst, opgesteld als een fel voorstander van uitwijzing van al die Duitsers, die ook maar enigszins nazi-besmet waren, dus ook van die NSDAP-leden, die verder weinig hadden ondernomen en slechts uit waren geweest op persoonlijke voordelen zoals bij de voedseltoewijzing. Ook al was het lidmaatschap van de NSDAP voor deze Duitsers in geweten een andere zaak geweest dan voor de Nederlanders ten aanzien van de NSB - de kerkelijke overheden in Duitsland hadden het lidmaatschap van de NSDAP niet verboden of afgekeurd - , politiek hadden deze Duitsers zich door dit lidmaatschap als bewoners van Nederlands grondgebied onmogelijk gemaakt. De Duitsers hadden zich volgens de minister door deze vrijwillige steun aan de nazi-zaak gesteld aan de kant van de bezetter, de Jodenvervolger. De dossiers die de Caritas-missie hem had gestuurd als bewijsmateriaal, bewezen de juistheid van het beleid: de NSDAP-ers waren een soort keurtroep binnen de Duitse gemeenschap, die zich vrijwel zonder uitzondering had schuldig gemaakt aan een hele reeks pro-nazi-daden (lidmaatschappen van allerlei nazi-organisaties, dienstverlening aan de vijand). Mgr. Van de Loo vroeg zich daarentegen af of de Duitsers, die - volgens Van de Loo meestal onder druk - lid waren geworden van de NSDAP, wel konden inzien dat hun pro-Duitse daad (lidmaatschap NSDAP) een wandaad was. Naar zijn oordeel moest een Duitser, NSDAP-lid, die ook maar op een geringe pro-Nederlandse daad kon wijzen of zich verder goed gedragen had, een verblijfsvergunning krijgen. De gedachtengang hierachter was, zoals de Caritas-missie bij monde van Körver had betoogd, dat van de Duitsers werd gevraagd, wat niet van Nederlanders werd vereist, namelijk bestrijding van de Duitse bezetter. De protestantse zijde in de vergadering had wat meer begrip voor het overheidsbeleid inzake de uitwijzing, maar meende toch dat niet voldoende rekening werd gehouden met de christelijke eis van menselijkheid, waarvoor men diende op te komen. Het voorstel van Van de Loo kreeg echter van protestantse zijde geen steun, nadat de minister er op gewezen had dat de overheid in het voorstel-Van de Loo geen vrijheid meer zou hebben om te toetsen in hoeverre bepaalde daden opwogen tegen pro-Duitse activiteiten. Wel verwierf Van de Loo bijval voor zijn voorstel om de richtlijnen bij te stellen inzake Duitsers van hoge ouderdom, met een chronische ziekte of zware invaliditeit. Ook hier wenste de minister geen bindende regel, omdat onder sommige oude Duitsers volgens hem aperte verraders schuil gingen. Groot succes had het voorstel van minister Van Maarseveen om uit de drie grootste groepen in Nederland, de socialisten, protestanten en katholieken, een zevental commissies van ieder drie personen in het leven te roepen, die de twijfelgevallen onder de uit te wijzen Duitsers zou bestuderen, waarna de adviescommissie-Schilthuis zou gaan optreden als beroepsinstantie voor de vreemdelingendienst. Omdat de Engelsen toch al hadden laten weten dat in de winter geen transporten konden plaats vinden en de uitwijzing pas weer in het voorjaar van 1948 kon gaan draaien, bood Van Maarseveen aan de transporten voorlopig op te schorten, teneinde de dossiers nog eens zorgvuldig na te lopen. (9)

Aangezien een aantal vertegenwoordigers van de politieke partijen, tevens Kamerlid, aan dit overleg hadden deelgenomen uit hoofde van hun lidmaatschap van de commissie-Schilthuis, is het niet verwonderlijk dat bij de begrotingsbehandeling van Justitie in december 1947 bijna alle partijen zich tevreden toonden over de nieuwe richtlijnen, de inmiddels afgekondigde aanvulling inzake de bejaarden en invaliden en de speciale dossiercommissies. Ook de instelling van een soort klachten-bureau op Justitie, waartoe belanghebbenden inzake de uitwijzing zich konden wenden, werd algemeen gezien als een grote verbetering, te meer, omdat voortaan een uit te wijzen Duitser in kennis zou worden gestemd van de tegen hem gerezen bezwaren, zodat verweer mogelijk werd. De rechtsbescherming van deze vreemdelingen nam toe. In het debat in de Tweede Kamer over het uitwijzingsbeleid viel de freule Wttewaall van Stoetwegen (CHU) op, toen zij zich keerde tegen het beleid van Kolfschoten, wiens eerste richtlijnen zij "vrij onmogelijk" noemde, en zij ook kanttekeningen plaatste bij het beleid van Justitie om de Duitsers naar de chaos te verwijzen. Het leed door de Duitsers in Nederland veroorzaakt, was niet meer goed te maken: "Het is echter onbillijk, om daarvoor de hier woonachtige Duitsers te laten boeten". Haar persoonlijke ervaringen met de vreemdelingendienst had haar tot de overtuiging gebracht dat de globale maatregel te zeer alle Duitsers over een kam had geschoren en dat de nadere specificatie in categorieën te veel interpretatie-vrijheid en daardoor te veel macht bij de ambtenarij had gelegd, aldus haar verklaring nu van haar visie toen.

Daarentegen vond het Eerste Kamerlid Van Heuven Goedhart (PvdA), oud-verzetsman, bij de behandeling van de Justitie-begroting-1948, dat de richtlijnen te slap waren. Hij wees op het voor de Nederlanders zo vernederende gedrag van hier te lande gevestigde Duitsers, die zich als nazi hadden ontpopt en spectaculair in uniform naar de vijandelijke kant waren overgestapt. Dergelijke figuren hoorden niet meer "in ons ook tegen (hen) vrijgevochten vaderland". Met deze stelling was de KVP-fractie in de Eerste Kamer het oneens. Deze fractie drong aan op clementie, onder meer ook ten aanzien van Duitse vreemdelingen die hun dienstplicht voor Duitsland hadden vervuld. Van Maarseveen liet het zich van deze zijde aanleunen dat hij zijn hart verpand zou hebben aan de barmhartigheid, als deel van het recht, vermoedelijk om zo volledige steun voor zijn beleid te kunnen verwerven. In de Tweede Kamer had de minister immers kort tevoren het beleid nog ten volle verdedigd. Toen vond hij dat door het uitwijzingsbeleid aan de vreemdelingen in ons land duidelijk gemaakt moest worden, dat het hen niet vrijstond onder alle omstandigheden te handelen in strijd met de belangen van het Nederlandse volk. "Met het oog op de preventie kan men niet om wille der menselijkheid het Staatsbelang geheel uit het oog verliezen", aldus de stelling van Van Maarseveen op 3 december 1947. Verder wijzen de feiten ook uit dat de minister slechts onder zware druk bereid is geweest enkele concessies te doen inzake de richtlijnen tot uitwijzing. Hij moet dan ook vast van plan zijn geweest de uitwijzingen in het jaar 1948 weer op gang te brengen. (10)

Kerkelijk, geallieerd en Duits verzet tegen de hervatting van de uitwijzing en de uiteindelijke resultaten 1948-1949.

Toen in het voorjaar van 1948 de uitwijzingen inderdaad werden hervat, vroegen de kerkgenootschappen in Nederland om een tweede gesprek met de minister van Justitie en diens staf over het uitwijzingsbeleid, dat op 24 april 1948 werd gehouden. Van kerkelijke zijde werden allerlei argumenten tegen de uitwijzing aangevoerd: in Nederland zou verzet ontstaan tegen verdere uitwijzing; de oorlog was al weer drie jaar geleden

en de Oost-West-tegenstelling vroeg om een andere opstelling. Men moest voorkomen dat zoveel uitgewezen ongelukkigen in Duitsland ten prooi zouden vallen aan het extremisme; de nagestreefde verzoening tussen de kerken in Duitsland en Nederland werd door verdere uitwijzing belemmerd. Van de zijde van Justitie voelde men niets voor verdere versoepeling of voor algehele stopzetting van de uitwijzing. Het getal uit te wijzen Duitsers was al aanzienlijk verlaagd. Toch heeft de minister van Justitie wederom de richtlijnen verzacht: er zou meer clementie worden, betracht bij het uitwijzen van zeer foute Duitse gezinnen, waarin de moeder van Nederlandse origine was. (11)

Voor de kerkelijke instanties, die te maken hadden met de Duitse gezinnen, was dit kennelijk nog onvoldoende. Toen bleek dat op 21 mei 1948 weer 100 personen waren uitgeleid, wensten deze instanties een stop op de hele affaire, ongeacht het feit dat het hier overtuigde nazis betrof en dat de verdere uitwijzing ook slechts betrekking zou hebben op geselecteerde en zeer foute Duitsers. Diegene, die de zaak in de publiciteit bracht en daarmee de schijnwerper richtte op dit beleid van een katholieke minister, was pater Henri de Greeve s.j.. Deze heeft in een van zijn alom beluisterde Lichtbakenuitzendingen voor de K.R.O. - hij gold als een soort ombudsman voor alle gezindten - op zaterdagavond 29 mei 1948 het hele beleid rond de uitwijzing van de Duitsers in krachtige beoordelingen gehekeld. Er zou onrecht geschieden en nutteloze wreedheid. De Duitse methoden werden gebruikt om Duitsers uit te wijzen. Waar was de openbare schuldvaststelling? Bij deze emotioneel geladen radiorede, waarin de informatie van de Caritas-missie duidelijk was te herkennen - Körver had namelijk De Greeve meegenomen op een tocht langs de kampen in Nederland en de tijdelijke opvangkampen in de Britse zone - , sloten berichtgeving en commentaren in de katholieke pers, zoals De Tijd, De Maasbode en De Volkskrant aan. De Volkskrant sprak van "onmenselijke behandeling van Duitsers en ongewenste vreemdelingen"; De Tijd noemde het kamp "Mariënbosch" een "schrikbarend onding en vergaderplaats van ellendigen". In commentaren schilderde men in deze pers hoe zielig het was voor de Duitse vrouwen met kleine kinderen in die kampen, hoezeer het morele kwaad werd uitgelokt. Met verontwaardiging maakte de katholieke pers melding van de uitwijzing van een aantal (al te) Duitse geestelijken. (12) Dat er van een centraal gestuurd offensief van de katholieke pers sprake was - zoals De Volkskrant trouwens zelf openlijk toegaf - bleek ook uit de bekendmaking in deze pers van voorheen vertrouwelijke stukken, zoals het telegram van Kardinaal De Jong uit 1947. De rest van de landelijke pers verdedigde het beleid, zoals het socialistische dagblad Het Parool, of maakte slechts melding van de onrust over de kamptoestanden. Aansluitend kwam op 31 mei 1948 een brief in de openbaarheid, afkomstig van 500 geïnterneerden in Mariënbosch, gericht aan de Unesco, prinses Juliana, Beel, het Rode Kruis, Kardinaal De Jong, de Generale Synode van de Nederlands-Hervormde Kerk, mevrouw Eleanor Roosevelt, de Amerikaanse en Britse bevelhebbers in Duitsland, met klachten over de kamptoestanden. Volgens deze brief was meer dan 90% van de geïnterneerden sedert 20 jaar woonachtig in Nederland en zeer velen waren met een Nederlandse vrouw getrouwd en hadden Nederlands sprekende kinderen. (13)

De vreemdelingendienst zag zich door deze acties verplicht met een perscommuniqué te antwoorden. Hoewel de vreemdelingendienst kon wijzen op in-

spectie door het Rode Kruis in de kampen, op het recht van verweeren overstaan van de dossiercommissies voor de Duitsers, op de onvermijdelijkheid dat kinderen moesten lijden onder het wangedrag van hun ouders bij de uitwijzing van de gezinnen, toch was er een stemming gekweekt waarin verdachtmakingen welig konden tieren. Duitse kranten in de zich herstellende en samengevoegde zones in West-Duitsland zagen de kans schoon een hetzecampagne tegen de Nederlanders te beginnen.(14) Hierdoor liepen de Nederlanders in Duitsland woonachtig gevaar, zoals zij in telegrammen aan minister Van Maarseveen hebben gemeld.(15) Aan gezien de politieke constellatie in Europa in het jaar 1948 had geleid tot een West-Europees blok in wording - na de communistische staatsgreep in Tsjechoslowakije in februari 1948 - , waarin West-Duitsland een te voorziene rol zou gaan spelen, waren ook de westelijke geallieerden niet meer bereid de afspraken van 1947 inzake de uitwijzing van nog enige duizenden Duitse vreemdelingen uit Nederland na te komen. De Duitse autoriteiten, die zich over de uitwijzing beklagden, werden door de geallieerden in West-Duitsland tegemoet gekomen. Trouwens: ook Nederland, dat zozeer aandrong op volledig herstel van het handelsverkeer met Duitsland als middel tot herstel van de welvaart, moest wel onder druk van het opkrabbellende Duitsland de voor de Oosterburen onvriendelijke gestes, zoals de uitwijzing en de annexatieplannen, grotendeels opgeven.

In 1948 konden dan ook slechts een paar honderd zware nazis naar Duitsland worden uitgewezen. In oktober 1948 volgde naar aanleiding van het uitwijzen van deze Duitsers in een gezamenlijk telegram het laatste protest van de kerkgenootschappen in Nederland tegen de uitwijzing, die toen echter al praktisch door de Nederlandse regering om bovengenoemde redenen was afgesloten.(16) Voor de vreemdelingendienst van Justitie bleef weinig anders over dan de kampen te sluiten (Mariënbosch op 1 november 1948; Avegoor op 1 december 1948) en de groepsgewijze uitleiding van Duitsers stop te zetten.(17) In 1949 zijn nog enkele tientallen Duitsers op eigen gelegenheid uit Nederland vertrokken, toen zij van Justitie te horen hadden gekregen ongewenst te zijn; een soortgelijk beleid werd ook in 1950 gevoerd. Nadat massale verwijdering van de Duitse ongewenste vreemdelingen in 1947 onmogelijk was gebleken en de uitzetting van de geselecteerde nazis onder deze vreemdelingen in groepsverband eind 1948 moest worden opgegeven, bleef derhalve slechts individuele uitwijzing over. Die laatste vorm van het uitwijzingsbeleid heeft nauwelijks meer de aandacht getrokken in Nederland - alleen van Duitse zijde volgde in een aantal gevallen van uitwijzing dé marches - , zodat in de archivalia van Justitie over het uitwijzingsbeleid daarvan nauwelijks iets terug te vinden is.

Nederland kreeg nog als uitvloeisel van het uitwijzingsbeleid te maken met een in Duitsland opgerichte Bond van uit Nederland verdreven Duitsers - een club van Heimatvertriebenen, zoals die uit het Sudeten-gebied of uit Oost-Pruisen en Silezië met hun miljoenenaanhang - , welke in 1951 bij de Verenigde Naties zonder succes trachtte te klagen over de confiscatie in Nederland van hun goederen en vermogens.(18) Groot kan die Bond niet geweest zijn, want eind 1949 constateerde de toenmalige Nederlandse minister van Justitie, Wijers, dat slechts 3691 ongewenste Duitse vreemdelingen groepsgewijze waren uitgeleid naar hun bestemming in Duitsland.(19) Bijna alle Duitsers waren voor de Britse zone bestemd geweest. Er waren geen groepen Duitse vreemdelingen naar de Sovjet-zone uitgewezen, aanvankelijk omdat deze zone geen groepen Duitsers uit Nederland wilde toelaten en vervolgens omdat begin 1948 door de Nederlandse regering de beslissing was genomen dat uitwijzing naar de Sovjet-zone - die toen juist wel mogelijk werd - vanuit mense-

lijk oogpunt ongewenst was, gezien het karakter van het regime in die zône. Gegeven de uitgangsstelling van Van Maarseveen, ca. 17.000 Duitsers wegens hun "bruine" verleden voor uitzetting in aanmerking kwamen, betekent dit lage cijfer dat Nederland met een groot aantal ongewenste vreemdelingen bleef zitten. Het verzuim om de zaak in 1944-1945 af te wikkelen; de wil om zorgvuldigheid te betrachten bij het scheiden van de bokken van de schapen, toen niet alle Duitsers konden worden uitgezet - waarmee de Nederlandse autoriteiten deze vreemdelingen veel waarborgen hebben gegeven, ondanks het ontbreken van enige wettelijke verplichting daartoe -; de onwil van de Engelsen, aanvankelijk gemotiveerd door de noodtoestand in hun zône, later uit politieke overwegingen; het groeiende verzet in Nederland, vooral in katholieke en regionale kring, en vervolgens in Duitsland kunnen als voornaamste oorzaken worden genoemd van het matige resultaat van de uitwijzingsplannen ten aanzien van de Duitse vreemdelingen in Nederland na 1945.

Aan Van Maarseveen, die het uitwijzingsbeleid grotendeels heeft moeten afwikkelen, heeft het niet gelegen, dat zo weinig ongewenste Duitse vreemdelingen zijn uitgewezen. De man, die in 1946 de barmhartigheid predikte om de vrijlating van de lichte gevallen onder de Nederlandse politieke delinquenten door te kunnen voeren, heeft onder verwijzing naar het staatsbelang zo lang mogelijk vastgehouden aan de drastische plannen van zijn voorganger om alle nazi-besmette Duitsers in ons land over de grens te zetten. Wél hebben Kolfschoten en Van Maarseveen de toepassing van de concrete richtlijnen in een aantal gevallen willen laten toetsen door buitenstaanders, toen barmhartigheid volgens hen minder op haar plaats leek. De instelling van de adviescommissie-Schilthuis onder Kolfschoten, later onder Van Maarseveen uitgebreid met 7 dossiercommissies, heeft dan ook voor de groep Duitse vreemdelingen - de niet-Duitse vreemdelingen hadden deze bescherming voorlopig niet - het feitelijk ontbreken van rechtsmiddelen voor de vreemdeling onder het oude vreemdelingenrecht gecompenseerd. Daarbij had de minister "bij de rücksichtlose dadendrang tot verwijdering wel enig advies nodig", aldus de Freule in 1964. (20) Door deze adviescommissie in het leven te roepen en haar werk te laten doen hebben de beide ministers een belangrijke ontwikkeling op gang gebracht. De positieve ervaring met deze commissie namelijk en de erkenning dat nauwkeuriger afweging van de belangen van de individuele vreemdeling tegen die van de staat voor een rechtvaardige vreemdelingenpolitiek werd gevorderd hebben er toe geleid dat minister Wijers de commissie-Schilthuis op 4 maart 1950 in gewijzigde samenstelling als Permanente Vreemdelingen Adviescommissie heeft geïnstalleerd om voortaan over alle voorstellen tot verwijdering van in Nederland gevestigde vreemdelingen en over algemene vreemdelingen-zaken, die naar het oordeel van de minister of van de commissie daarvoor in aanmerking kwamen, de minister van Justitie van advies te dienen. De nieuwe Vreemdelingenwet van 1965 formaliseerde deze ontwikkeling en legde het bestaan van de adviescommissie voor vreemdelingen-zaken, de rechten van deze commissie - die vrijwel overeenkomen met die van de vroegere permanente adviescommissie - en de rechtsgang via deze commissie in de wet vast. De hele affaire met de uitwijzing van de Duitsers is derhalve de rechtsbescherming van alle vreemdelingen in Nederland via de quasi administratief-rechtelijke vreemdelingencommissies tegen een mogelijke willekeur van de kant van de overheid ten goede gekomen. (21)

Aantekeningen:

1. Dit artikel is gebaseerd op onderzoek in het archief van het Departement van Justitie, Uitwijzing Duitsers, depotnummer 144, doos I-II. Voor de medewerking van de archivaris van genoemd Departement, L.G. Karper, be-
tuig ik gaarne mijn dank. De Uitwijzing Duitsers zal in uitvoerige ver-
sie verschijnen in De Parlementaire Geschiedenis van het kabinet-Beel
1946-1948, alwaar ook gedetailleerde bronvermelding. Voor dit artikel wil
ik volstaan met de aanduiding dat alle gegevens uit het Justitie-archief
afkomstig zijn, tenzij anders vermeld. Voor de achtergronden bij het te-
legram van Kardinaal De Jong en de radiorede van pater H. de Greeve s.j.
ben ik ingelicht door de voormalige directeur van de Caritas-missie, pa-
ter drs. B. Körver o.f.m., met wie ik op 25 januari 1980 een onderhoud had,
waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben. Voor hun op- en aanmerkingen dank
ik verder mr. H.A.M.T. Kolfschoten, jkvr. mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen.

het hoofd beleidsvoorbereiding vreemdelingenbeleid van het Departement van Justitie, Th.H.A.Booms, en prof.mr.F.J.F.M.Duynstee.

2. Gewezen moet hier worden op de studie van L.de Jong, De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog, Arnhem-Amsterdam 1953, welke onder meer ingaat op de geruchten over de vijandige activiteiten van de in Nederland werkzame Duitsers. Er waren in mei 1940 52.000 Rijksduitsers in Nederland, Joodse en politieke vluchtelingen niet inbegrepen. Slechts een klein deel van de Rijksduitsers nam deel aan de activiteiten van de door Berlijn gestimuleerde Rijksduitse Gemeenschap, nl. slechts 8687. De ongeveer 3500 Duitse dienstmeisjes hier waren voor het merendeel a-politiek. Uit Duitsland waren er in 1933-1938 ca.7000 politieke en 25.000 Joodse vluchtelingen in Nederland angekommen. Een deel hiervan is doorgeëisd, zodat er in mei 1940 nog een 14.300 Duitse Joden in Nederland waren. (Ontleend aan L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, dl.I, wet.ed., 's-Gravenhage 1969, p.531 en p.563). Zowel de Duitse Joden als de politieke vluchtelingen zijn door de bezetter vervolgd. Door deze oorzaak, alsmede doordat bij de ineenstorting van het Derde Rijk een groot aantal Rijksduitsers zich naar Duitsland en elders begeven hadden, was het totaal aantal Rijksduitsers aan het einde van 1945 teruggelopen tot ca.25.000. Van dit aantal kregen 17.000 een voorlopige verblijfsvergunning in de jaren 1946-1948.
3. Zie de Vreemdelingencirculaire A, 1 oktober 1945, nr. al 42. Van belang voor de Nederlandse economie werden zowel geacht een 200 Duitse mijnwerkers in Limburg (elk geschat op 25.000 gulden per jaar deviezenbesparing) als een aantal hoogleraren, technici en managers in bedrijven. Pro-Duitse en anti-Nederlandse activiteiten door deze lieden ontplooid konden echter tot uitwijzing leiden. Overigens hebben sommige ingezeten Duitsers in 1945-1946 (ca.1000) zelf al begrepen niet langer gewenst te zijn - juist ook naar aanleiding van de bekendmaking van de aanvankelijke plannen van Kolfschoten om bijna alle Duitsers het land uit te zetten - en hebben hun biezen gepakt. Justitie heeft bewust getracht de Duitsers op deze wijze weg te krijgen, want men wist bij bekendmaking dat deze plannen moesten worden bijgesteld. Voor de juridische achtergrond heb ik kunnen putten uit de inleiding van Van Maarseveen op de bijeenkomst van 27 sept.1947 met de kerkgenootschappen, waarvan het verslag aanwezig is in het archief van Justitie; uit A.H.J. Swart, De toelating en uitzetting van vreemdelingen, Deventer 1978, Inleiding; tenslotte uit de vele gegevens die mij door de afd.Vreemdelingenbeleid van het Departement van Justitie zijn verstrekt.

Er waren in Nederland geen wettelijk (volgens de wet van 1849) toegelaten vreemdelingen. Toch was een systeem van tijdelijke verblijfsvergunningen en het toezicht op de vreemdelingen via de plaatselijke politie geregeld bij het vreemdelingenreglement 1918 (Stbl.nr.521). Vóór 1939 werden deze vergunningen slechts incidenteel en bij wijze van uitzondering verleend. Omdat in de praktijk de wenselijkheid van afgifte was aangetoond (politieke, Joodse vluchtelingen uit Duitsland), kwam de vreemdelingencirculaire nr.4 dd.14 juni 1939 van minister Goseling tot stand met nadere instructies voor het verlenen van een vergunning en de centrale registratie hiervan. De vergunning was altijd voorlopig en voor ten hoogste 1 jaar, waarna verlenging kon volgen. De vergunning diende altijd een kortere looptijd te hebben dan de identiteitspapieren van de vreemdeling. Na de bezetting en de periode van het Militair Gezag greep Kolfschoten op dit beleid terug in zijn instructie van 17 okt.1945, nr. al 52. Pas in 1957 is dit systeem vervangen door het verblijfsvoorschrift. Tenslotte volgde de nieuwe vreemdelingenwet van 13 jan. 1965 (Stbl.nr.40) en het Vreemdelingenbesluit 1966.
4. De Engelsen hadden in het voorjaar 1946 om woonruimte te verkrijgen langs de grens met Nederland een 5 km.brede strook Duits gebied van Nederlanders doen "zuiveren". Buitenlandse Zaken heeft tevergeefs hiertegen geprotesteerd (aantekening BuZa, 10 april 1946, archief Justitie). In hoeverre de Engelsen uiteindelijk slechts zoveel Duitsers in hun zone wensten te accepteren als aan Nederlanders uit Duitsland waren uitgewezen is uit de beschikbare archiefstukken niet te traceren. Overigens daalde het aantal Nederlanders in Duitsland vrij snel, doordat de levensstandaard hier verhoudingsgewijze veel hoger was en er in Nederland werk was. Wellicht heeft de vrijwilli-

ge uittocht van ca.20.000 personen bijgedragen tot de verruiming van de mogelijkheid tot uitwijzing van Duitsers in 1947 met 10.000. De Nederlandse regering heeft, blijkens stukken in het Justitie-archief, deze personen niet zonder meer willen accepteren, omdat men vermoedde dat onder deze groep vele kwade elementen zouden zitten. Nederland heeft dan ook getracht - ook met het oog op de problemen rond de huisvesting van deze personen - deze uittocht af te remmen, onder meer door extra-voedselverstrekking via pakketten en door informatie via pamfletten en radiouitzendingen (Hilv.I, iedere zaterdag 19.45-20.00: "Voor Nederlanders in Duitsland") o.m. over de uitwijzing van de Duitsers, waardoor de Nederlanders zich beter zouden kunnen weren in discussies in hun (Duitse) omgeving.

Nederland heeft ook nog moeite gehad met het binnenlaten van een aantal vrouwen van Nederlandse komaf, met Duitsers getrouwd, in Duitsland wonende, die door echtscheiding hadden getracht hun Nederlandse nationaliteit terug te krijgen en dus het recht op toegang tot Nederland. De regering wenste begin 1946 deze vrouwen, maar vooral ook hun door de nazi-opvoeding beïnvloede kinderen, niet binnen te laten. Dit was een nadere instructie voor de aparte commissie die zich over de echtscheidingskwesties van Duits-Nederlandse gezinnen boog en welke was vereist bij het Besluit gevolgen huwelijk met vijandelijke onderdanen, II, KB F.278, van 17 november 1945. Ook binnen de Duits-Nederlandse gezinnen hier, die voor uitwijzing in aanmerking kwamen, kwam echtscheiding uit nationaliteits-overweging veelvuldig voor, waaromtrent de geestelijke verzorging van deze personen zeer verontrust was.

5. De instelling van deze commissie van advies inzake de uitwijzing van de Duitse vreemdelingen geschiedde bij beschikking van de minister van Justitie, 9 februari 1946. Zie voor de ontwikkeling van deze commissie: Swart, a.w., p.351-367.
6. Memorie van Antwoord, Rijksbegroting Justitie voor 1947, dd.14 november 1946. Zie ook Trouw, 31 januari 1947, p.3, gebaseerd op inlichtingen van Grevelink: "17.000 Duitsers zullen ons land moeten verlaten". Zie verder Van Maarseveen in zijn mondeling antwoord in de Tweede Kamer, 20 november 1946, p.322 I.
7. Vragen Roolvink, vel 4, aanhangsel Handelingen Tweede Kamer 1947-1948. Roolvink heeft nogmaals aangedrongen op verzachting in het uitwijzingsbeleid op grond van de Europese samenwerking in zijn vragen van 26 mei 1948, vel 99, idem. Volgens prof.mr.F.J.F.M.Duynstee, toentertijd raadsadviseur van Justitie, hadden het episcopaat en enkele katholieke politici, waaronder Roolvink, contact gelegd met West-Duitse collegae. Ook bij de protestants-christelijken - zie onderhoud van 24 april 1948, geciteerd op pg.11 - en bij de socialisten was er sprake van voorzichtig herstel van de contacten met de Duitse gelijkgezinden in 1947.
8. Aan dit overleg namen deel: Van Maarseveen, de secretaris-generaal van Justitie, Tenkink; Grevelink; Weyma; de Tweede Kamerleden J.Schilthuis, J.H.Scheps, mr.L.A.Donker (allen PvdA), mej.mr.J.C.H.H.de Vink (KVP), dr. E.P.Verkerk (ARP), J.Fokkema (ARP) en mr.H.K.J.Beernink (CHU); voor de Caritas-missie Körver, rector Ant. van den Bosch, rector H.J.J. van Hussen en A.J.J.Willemse (adj.dir.); mgr.prof.F.A.H. van de Loo voor het episcopaat; ds.J.Hoek, ds.F.Kleijn en mr.F.L.S.Baron van Tuyll van Serooskerken voor de protestants-christelijke richtingen en organisaties. De laatste vier personen traden mede op namens het Interkerkelijk Overleg (I.K.O.), dat uit de bezettingstijd dateerde. Archief-Justitie.
9. De commissie-Schilthuis had na ruim een jaar 210 dossiers bekeken. De 7 aparte dossiercommissies, die de commissie-Schilthuis assisteerden, zouden 2000 twijfelgevallen moeten beoordelen. Aldus Van Maarseveen, Mem.van Antwoord, Justitiebegroting 1948, dd.27 november 1947.

10. Zie Voorlopig Verslag en Memorie van Antwoord op de Rijksbegroting voor Justitie 1948. Verder: Freule Wttewaall, 3 dec. 1947, Tweede Kamer, p. 577-578 I; Van Heuven Goedhart, 9 maart 1948, Eerste Kamer, p. 263 II en 10 maart 1948, p. 282 II; KVP-fractie bij monde van Schneider, Eerste Kamer, 10 maart 1948, p. 277-278 I. Van Maarseveen in Tweede Kamer, 3 dec. 1947, p. 586 II. De minister heeft overigens in de schriftelijke stukkenwisseling over Justitie (Tweede Kamer) nogmaals de beschuldigingen van "bepaalde zijde" met een uitvoerig betoog van de hand gewezen. Protest tegen het uitwijzingsbeleid was ook geuit door het Nederlands Vrouwencomité, dat vooral bezorgd was over de wijze waarop vrouwen en kinderen van ongewenste Duitse vreemdelingen werden opgehaald. Het comité wenste meer commissies ter beoordeling van de dossiers, in welke commissies ook meer vrouwen zitting moesten kunnen krijgen. Op 26 november 1947 heeft Van Maarseveen twee dames namens dit comité op zijn departement in gehoor ontvangen. De minister wees op de conclusies van de conferentie van 27 september 1947. Aldus verslag in archief-Justitie. Zie verder de vraag van het liberale Kamerlid Vonk hierover, 3 december 1947, p. 584, en de reactie van Van Maarseveen, idem, p. 586 II, Tweede Kamer.
11. Aan dit overleg namen deel: de minister van Justitie a.i., mr. P.J. Witteman, Tenkink, Grevelink, Weyma, rector Van Hussen en Baron van Tuyll van Serooskerken. Witteman (KVP) was minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Beel. Verslag in archief-Justitie.
12. De uitwijzing van de geestelijken was geschied zonder ruggespraak met de r.k. kerkelijke overheid, zoals die was voorzien in de overeenkomst tussen de secretaris van het r.k. kerkgenootschap, Loeff, en minister Kolfschoten op 18 april 1946, memo 19 mei 1946, archief-Justitie.
13. Zie De Tijd, 22 mei 1948, p. 1; De Maasbode, 24 mei 1948; De Volkskrant, 28 mei 1948 en 3 juni 1948. Het Parool, 2 juni 1948, p. 1, red.ctr., vond de zaak een katholieke rel. Slechts 10% werd volgens dit blad werkelijk uitgeleid; de rest kon blijven genieten van de Nederlandse gastvrijheid. Het Parool wees op de ernstige gevallen die men voor uitwijzing had bestemd. Voor de brief uit Mariënbosch: De Volkskrant, 31 mei 1948. Verder: Trouw, 2 juni 1948. Intern was men op Justitie er van overtuigd, dat de klachten, zoals die in de pers tot uiting kwamen, meer onvrede uitdrukten dan werkelijke misstanden. De Duitsers in de kampen - enkele honderden - waren verbitterd, kregen massavoeding, hielden de zaak niet schoon. Aldus mr. B.J.A.A. Ter Veer, dir. gen. Bijzonder Rechtspleging, in een brief aan de minister dd. 4 juni 1948. Volgens Ter Veer was ook Baron van Tuyll van Serooskerken het met deze zienswijze eens. Brief in archief-Justitie.
14. Communiqué: Trouw, 2 juni 1948. Duitse reacties: Rheinische Post, 28 juli 1948; Westdeutsche Allgemeine Zeitung, 29 juni 1948. De eerste krant sprak van "Holland schiebt schwarze Tulpen ab; sehr beschämend für die Niederlande"; de tweede van "Als schwarze Tulpen abgeschoben". Archief-Justitie.
15. Aldus o.m. telegram van A.M.J. Evers, secretaris Nederlandse Bond in Duitsland, uit Düsseldorf, archief-Justitie.
16. Telegram van 8 oktober 1948, afkomstig van Kardinaal De Jong, ds. K.H.E. Gravemeyer, namens de Nederlands-Hervormde Kerk, en mr. dr. J. Donner, voor de Gereformeerde Kerken in Nederland. Archief-Justitie.
17. Zie de Memorie van Antwoord bij de begroting voor Justitie 1949, afd. Vreemdelingen.
18. Keesings Historisch Archief, okt. 1951, p. 9642 A (UNO-commissie voor de Rechten van de Mens).
De Nederlandse staat ontving ook een aantal individuele verzoeken tot "ontvijanding" (teruggave) van vermogen van Duitsers, die meenden ten onrechte te zijn uitgewezen - namelijk volgens de achterhaalde richtlijnen - of van opgehaalde, maar niet uitgewezen Duitsers of van (ex-) echtgenoten van Nederlandse origine van uitgewezen Duitse vreemdelingen. De af-

- wikkeling hiervan kan voor deze korte studie buiten beschouwing blijven. Ten aanzien van Duitsland is, na afkondiging van de wet betreffende de wijziging besluit vijandelijk vermogen en de wet betreffende de bestemming van het daarin genoemde vermogen (Stbl.nr.310 en 311, 1951), waarbij de inbeslagneming tot de in werking treding van deze wetten werd bevestigd, de staat van oorlog beëindigd bij KB van 23 juli 1951, Stbl.nr.317.
19. Zie Memorie van Antwoord bij de begroting voor Justitie 1950, afd.Vreemdelingen. De 3691 groepsgewijze uitgeleide Duitsers waren als volgt over de zônes verdeeld: 3588 voor de Britse, 79 voor de Amerikaanse en 24 voor de Franse zône. De enige tientallen voor de USSR-zône bestemde personen zijn vrijgelaten en onder toezicht van de plaatselijke politie gesteld. Overigens heeft de grenscorrectie (Stbl.J.180, 21 april 1949, bevestigd bij Stbl.nr.434, 26 sept.1951), welke werd voltrokken in 1949 Elten en Tudderen met totaal 9000 Duitsers onder Nederlands bestuur gebracht, welke gebieden door het in werking treden van het Nederlands-Duits verdrag op 1 aug.1963 weer terug gingen naar Duitsland. De oorspronkelijke annexatieplannen van 1946, zoals bij de geallieerde mogendheden ingediend, zouden zelfs 200.000 Duitsers binnen Nederland hebben gebracht, waarvan een deel natuurlijk onder de normen van Justitie als ongewenst zou moeten worden bestempeld.
- Een apart vraagstuk vormde de uitwijzing van de Oostenrijkers. Op 12 december 1945 had Nederland de nieuwe Oostenrijkse regering erkend en daarmee eind 1946 diplomatieke betrekkingen aangeknoopt. De Oostenrijkse wet gaf op 10 juli 1945 de Oostenrijkse nationaliteit terug aan die Oostenrijkers, die door Oostenrijk als zodanig waren erkend onder uitsluiting van de nazis. Nederland sloot hierop aan door de als zodanig erkende Oostenrijkers prioriteit te geven bij het terugvorderen van goederen en vermogens bij het Nederlands Beheersinstituut (NBI), dat een verklaring afgaf van niet-vijandelijk onderdaan, aldus de minister van Buitenlandse Zaken, Van Boetzelaer, Mem.van Antwoord, Begroting Buitenlandse Zaken, 1947 en 1948. De Nederlandse rechtspraak had immers bevestigd dat volgens E.133 (Besluit Vijandelijk Vermogen) de Oostenrijkers als vijandelijke onderdanen moesten worden beschouwd (zie uitspraak Raad voor Rechtsherstel, dd.16 april 1946, Na-oorlogse rechtspraak 1946, p.385). Van Maarseveen wilde aan deze zienswijze vasthouden teneinde in staat te zijn de ongewenste Duits-Oostenrijkers uit te wijzen, ondanks een verzoek tot herziening van dit standpunt op grond van de hierboven genoemde ontwikkeling in de verhouding tot Oostenrijk van het Kamerlid Roolvink (3 dec.1947, Tweede Kamer, p.572 I; antwoord Van Maarseveen, idem, p.588 II). Voor de minister gold dat een Duits-Oostenrijker, die zich als vijand in Nederland had gedragen, moest worden verwijderd als ongewenst vreemdeling; voor Roolvink (KVP) was het de vraag of de Oostenrijkers wel vrijwillig de Duitse nationaliteit hadden gekregen bij de Anschluss en dus of Nederland wel het recht had de Oostenrijkers met de Duitsers onder dezelfde richtlijnen te laten vallen. De Anschluss was door Nederland eerste de iure erkend, maar door Nederland vervolgens in 1944 nietig verklaard. Van Maarseveen wilde echter geen aparte richtlijnen voor de Oostenrijkers doen opstellen, al meende hij wel dat het juist was dat de Oostenrijkers door de Rijksvreemdelingendienst en het NBI milder werden behandeld. Slechts individueel zijn daarom een aantal Oostenrijkers naar hun land van herkomst uitgezonden.
20. Aldus Freule Wttewaall in de Tweede Kamer bij de behandeling van de nieuwe vreemdelingenwet, toen zij de geschiedenis van de vreemdelingenadviescommissie in herinnering bracht, 23 juni 1964, p.2213 I (cit.)-2214. Verder: Swart, a.w., p.353.
21. Zie de Memorie van Antwoord, begroting voor Justitie 1951, afd.Vreemdelingen, over de taken van de permanente vreemdelingenadviescommissie. Voor de taken van de nieuwe commissie: Memorie van Toelichting, Vreemdelingenwet, Kamerstukken 1962-1963, nr.7163, alsook Swart, a.w., p.354-357. Kenschets vreemdelingencommissies: minister Scholten, Tweede Kamer, 24 juni 1964, p.2237 II en p.2248 II.
- - - - -